

ԲԱՐՍԵՂ ԳՐԶԻ ԵՎ ԱԵԼԻՔ ՔԵԱՄԱԼԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ (XVIII Դ.)

Ժամանակագրությունն ասածը՝ վերաբերում է վերոհիշյալ անձնավորությունների ժամանակակից մի քանի դեպքերի հիշատակության, որոնք տեղի են ունեցել 1660—1719 թվականներին։ Սակայն որոշակի էրևում է, որ ողջ ժամանակագրությունը մեկ անձնավորություն չի կաղմել։

Ժամանակագրության առաջին մասը՝ սկսած 1660 թվականից մինչև 1703 թվականի դեպքերը կաղմել է № 713 ժողովածուի երկրորդ գրիչը՝ Բարսեղը¹ Այդ երևում է նախ՝ նրանից, որ ժողովածուի երկրորդ մասը (էջ 66բ—138բ), որն ընդօրինակել է Բարսեղը, և ժամանակագրության առաջին մասը գրության միևնույն ձևն ունեն։ Երկրորդ՝ ժողովածուի Բարսեղի ընդօրինակության տարեթիվը՝ 1687 թ. և ժամանակագրության առաջին մասի վկայությունները՝ 1660—1703 թ. թ. վերաբերում են միևնույն ժամանակաշրջանին։ Հետևապես կարելի է հաստատել եզրակացնել, որ Բարսեղը ժողովածուի ընդօրինակությունից հետո, նրա վերջին թերթում արածանագրել է իր ժամանակակից դեպքերը։

Ժամանակագրության երկրորդ մասը, որը վերաբերում է 1703—1706 թվականներին տեղի ունեցող դեպքերին, արձանագրել է մեկ ուրիշը՝ Մելիք Քեամալը։ Վերջինիս և Բարսեղի գրության ձևը տարբեր լինելուց բացի, 1706 թվականի տակ կարդում ենք. «Սուրբ Աստուածածանի կիրակի օրն, ես Մելիք Քեամալս եկի...»։ Նշանակում է ժամանակագրության վերջին մասը պատկանում է Մելիք Քեամալի գրչին։

Իսկ վերջին՝ 1719 թվականին վերաբերող վկայության գրության ձևը տարբերվում է և Բարսեղի և Մելիք Քեամալի գրության ձևից։ Հետևապես այդ վկայությունն էլ հետագայում ժամանակագրության բնագրին ավելացրել է մեկ ուրիշը։ Ուրեմն կարելի է ասել, որ ժամանակագրության բոլոր տեղեկությունները հեղինակների ինքնագիր օրինակներն են և նրանց ժամանակակից դեպքերի հիշատակությունները, այդ պատճառով էլ նրանց հաղորդած տեղեկությունները չնայած համառոտ են, բայց ստույգ են և արժանահավատ։ Մասնավորապես արժեքավոր են Գանձակի խաների հաջորդական կարգին վերաբերող տեղեկությունները։

¹ № 713 ժողովածուի առաջին մասը (1—62բ էջերը) ընդօրինակել է Հովհաննեսը 1636 թ. Գանձակի Շաաթս գյուղում (էջ 57ա)։ Իսկ երկրորդ մասը՝ 66բ էջից մինչև վերջ (ներառյալ ժամանակագրության առաջին մասը) Բարսեղը, 1687 թ. (էջ 13բա)։

- Թիւն ՌՃԹ (1660) էր, որ Թամրազ խանն շահն գնաց.¹ 137բ
 Թիւն ՌՃԷ (1658) էր, որ Յրոռուտամ խանն մեռաւ Վրաց
 տունը։
- Թիւն ՌՃԻԵ (1676) էր, որ Շահնաւազ խանն Թիփլիզու
 5 գնէր շահն. Ղուժ մեռաւ, Իսպահան չհասաւ.³
 Թիւն ՌՃԺԲ (1663) էր, որ Մըրթուզա Ղուլի խանն մեռաւ,
 խանութիւնն⁴ տուին Յօզըրլու խանին։
- Թիւն ՌՃԻԶ (1677) էր, որ Յօզըրլու խանն մեռաւ, խանու-
 Թիւնն տուին Ապազ Ղուլի խանին։
- 10 Թիւն ՌՃԻԵ (1676) էր, որ Շահնաւազ խանն Թիփլիզու,
 շահ ուզէլ էր, բազում հեծելօք գնէր Ասպահան. Ղուժ մեռաւ,
 Իսպահան չհասաւ.⁵
- Թիւն ՌՃԽԳ (1694) էր, որ Ապազ Ղուլի խանի խանու-
 Թիւնն տուին Քալբալայ խանին։
- 15 Թիւն ՌՃԽԶ (1697) էր, որ Գօրկի խանն⁶ և շահն ուզէլ էր, 138ա
 գնաց էրէվանայ վերայ, վերճն աստուած գիտէ։
- Թիւն ՌՃԼԷ (1688) էր, որ Գօրկի խանի տղայ Բագրատ
 իմիրզէն,⁷ իւր եղբայր Լէվան իմիրզէն, շահ Սուլէյմանն ուզէլ
 էր,⁸ եկին Գտնճայ, գնացին Իսպահան։
- 20 Թիւն ՌՃԾԲ (1703) էր, որ Թիփլիզու խանութիւնն տուին
 Գօրկի խանին.⁹
- Թիւն ՌՃԾԲ (1703) էր, որ Վալի խանն շահ սուլթան Հիւ-
 սէինն ուզէց.¹⁰ Նախճուանայ Մահամաա Իոնիզայ խանն տարաւ,
 Կախէթու խանութիւնն տվին Վալի տղին.¹¹
- 25 Թիւն ՌՃԾԴ (1705) էր, մարտի ամսոյ ԺԵ (15), օրն հինկ-
 շարթի, Գ (3) սհաթին Քեալպալի խանն Գանճու դուրս եկաւ
 առ Թազաւոր գնաց, Փափուզ Աստուապատա¹² սարդար՝ Թուրք-
 ման Ատինայ վերայ, վերջն աստուած գիտէ (ղուրտին?)։
- Թիւն ՌՃԾԵ (1706) նաւասարդի ուրբաթ օրն, Վալի խանի 138բ
 30 տղայ Իմամ Ղուլի խանն¹³ եկաւ ի Գանճա՝ Թօփղաբաղաճն, վերճն
 աստուածոյ է գիտելի։
- Թիւն ՌՃԾԵ (1706) էր, որ Միրզա Ղասուսն գնաց ի Զա-
 կամ¹⁴ զօշուէն գուրս անիլ։ Սուրբ Աստուածածնի կիրակի օրն¹⁵ ես՝
 Մէլիք Քեամալս եկի, որ բանին սուրաթ տվի։
- 36 Թիւն ՌՃԿԸ (1719) որ Մէհրալի խանն գնաց Լակզին վե-
 րայ, վէրճն աստուած գիտէ.¹⁶

ԺԱՆՈՒԹՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Խոսքը վերաբերում է Կախեթիայի թագավոր Թեյմուրազ I-ին, որը վերջին անգամ իշխել է 1634—1648 թ. թ., որից հետո անցնելով Իմերեթիա փորձեց Իրանի դեմ մղվող պայքարը շարունակել, սակայն հաջողություն չունեցավ և վերջո 1660 թվին նրա գաղնակից, Իմերեթիայի թագավոր Ալեքսանդրի մահից հետո, երբ ուժեղացան միջֆեոդալական կռիվները, Թեյմուրազը որոշեց գնալ Իրան՝ շահի հետ համաձայնության գալու և Այս վկայությունը վերաբերում է Թեյմուրազի հենց այդ ուղևորությանը Թեյմուրազը մահանում է Իրանում, 1663 թվին:

2. Սկսած 1632 թվականից Վրաստանում իշխում էին մուսուլմանացած թագավորները, որոնք կրում էին «վալի» տիտղոսը, այսինքն փոխարքա: Սույն վկայության Ռոստոմը եղել է հարկադրաբար մահմեդականություն ընդունած առաջին թագավորը, որը հաստատվեց Փարթևի գահի վրա: Ռոստոմը մահացավ 1658 թ. անգլիական Վերջինիս գահը շահը հանձնեց Թեյմուրազի (ծանոթ. 1) որդի Վախթանգ V-ին, որի մուսուլմանական անունը եղել է Շահ-Նավազ:

3. Վախտանգ V-ը (նույն ինքը Շահ-Նավազ) թագավորել է 1658—1675 թ. թ.: Վերջինիս Սպահան գնալու և նրա մահվան հանգամանքների մասին բավական մանրամասն տեղեկություններ տալիս է Զարբադի Ագուլեցին: Բերում ենք նրա ընդարձակ վկայություններից մեկը. «1125 օգոստոսի Ժե-ումն Շահնուստ խանն, որ էր աղաւ վրացի, առաջ Շահաբաս սայ տարավ Ըսպահան, քուրդացրուց: (իմա՝ թուրքացրեց), Թիվլիսու խանութին կուտայ սորայ: Յայսմ յամի Շահ-Սլէման թագաւորն Ղուչու-բաշու տղայ Մուստաֆայդուլի բէկն րոաղամով ղըկեց, թէ գնալ Թիվլիս, Շահնուստ խանի մէհմանգար-բաշի Այսօր զօրօք, որ մինչի Ռ ձիոյ գարի տալին, եկին Յին Զուլայ, որ դնում են Ըսպահան: Սորայ ալաֆ ուլուֆէն ամէն քաղաքէ, դէղորէից կու տալին զուլում ու սիթամով: Սայ հասանէ Խոշկառու անվան մանձին, անդ կու մեռանի. ոմն ասաց. թէ աշալով ոմն ասաց, թէ դէղատու մեռաւ. ըստուքն Աստուած դիտէ: Սայ տարան Ղում քաղաք, անդ թաղեցին: Զօբքն ամէն գնաց Ըսպահան...»: «Օրագրություն» էջ 140: Հմմտ. նույն տեղ, էջ 129):

4. Խոսքը վերաբերում է Գանջալի խանությանը:

5. Մեզ անհասկանալի պատճառով Շահ-Նավազի ուղևորությունը և մահը կրկնված է: Տես վերևում, ծանոթ. 3:

6. Շահ-Նավազի մահից հետո (ծանոթ. 3) թագավորում է նրա որդին՝ Գեորգի XI-ը 1678—1688 թ. թ.: (Հմմտ. Զ. Ագուլեցու «Օրագրությունը», էջ 140): Պարսկական շահի դեմ վերջինիս նախապատրաստած ապստամբության անհաջողությունից հետո նա զրկվում է գահից և փոխարենը նշանակվում Թեյմուրազ I-ի թոռ Հերակ I-ը 1688—1703 թ. թ.: Սրա անսովոր միջոցառումների դեմ դուրս են գալիս խոշոր իշխանները: Այդ պատճառով 1703 թ. երկրորդ անգամ թագավոր նշանակվում է Գեորգի XI-ը իշխելով 1703—1709 թ. թ.:

7. Իմիրզա, այսինքն՝ միրզա-արքայազուն, երբ ասվում է անձնանունից հետո:

8. Շահ Սուլեյմանն իշխել է 1667—1694 թ. թ.:

9. Նկատի ունի Գեորգի XI-ի երկրորդ անգամ գահին բարձրանալը (տես ծանոթ. 6):

10. Բնագրի «Վալի խանն» բառերի տակ պետք է հասկանալ «փոխարքա խանը», տվյալ դեպքում Հերակ I-ը, որին շահ Հյուսեյինը (1694—1722 թ. թ.) 1703 թ. կանչեց Պարսկաստան և գահազրկեց:

11. Հերակ I-ին շահ Հյուսեյինը 1703 թ. գահազրկելուց հետո Կախեթիայի կառավարումը հանձնեց նրա որդուն՝ Դավիթին, որին մուսուլմանները կոչել են Իմամ-Կուլի խան: Դավիթ II-ն իշխել է 1703—1722 թ. թ.: Սույն հատվածից հետո սկսվում է Մելիք Քեհամալի ժամանակագրությունը:

12. Բնագրի «Աստառապատ» բառի տակ պետք է հասկանալ Աստրապատ քաղաքը, հանրահայտ ծոցից մի փոքր արեւելք, Կասպից ծովի հարավ-արեւելյան անկյունում: Աստրապատ քաղաքը պատմական Հյուսիսային (հետագայում Գուրկանի) կենտրոնն էր:

13. Դավիթ 11-ր (ձանոթ. 11):

14. Կաւ Երկու Զակամ՝ վերին և ներքին, որոնք մտնում են Կողթ գավառի մեջ և տաւածված են Զակամ գետակի և Աղստե գետի աջ ափի միջև: Ներքին Զակամում է գտնվել Արշակունիների ձմեռանոց՝ խաղիսաղ քաղաքը (Տես Բարխուդարյան, «Արցախ», էջ 57):

15. Այսինքն՝ 1706 թ. օգոստոսի 18-ին:

16. 1719 թ. վերաբերող վկայութիւնն ավելացրել է մեկ ուրիշը: